

УДК 94:321.64+323.13(477)(=411.16) "312"

DOI:10.53317/2786-4774-2021-1-7

Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення

Анотація. Стаття присвячена дослідженню формування культури та політики пам'яті щодо жертв Голокосту. На прикладі міжнародного науково-дослідного й освітнього проекту „Захистимо пам'ять”, що триває в Україні вже понад десять років, автор аналізує сучасний стан, тенденції, виклики й перспективи створення місць пам'яті та культури вшанування жертв Другої світової війни, зокрема, українських євреїв та ромів. Також у статті здійснено аналіз відмінностей у політиці пам'яті щодо жертв Голокосту в часи комуністичного режиму та в сучасній демократичній Україні. В період 1945–1991 років комуністична влада України забороняла окрему пам'ять про євреїв, жертв Голокосту, всі жертви націонал-соціалізму в роки Другої світової війни маркувались евфемізмом радянського режиму, як „мирні радянські громадяни”. Особливо жорстокою антисемітська політика була в період 1948–1953 років, коли ті українські євреї, що постраждали від нацистської окупації, потрапили під молох радянських післявоєнних репресій. Таким чином, була нівельована особливість трагічної долі єврейських громад у часи панування нацистської

антисемітської ідеології та практики. СРСР заперечував ідентичність цивільних жертв нацистської окупації, передовсім євреїв і ромів. Тільки за часів суверенної України була відроджена й ідентичність, і пам'ять про них. Один з прикладів відновлення історичної пам'яті про цивільні жертви гітлерівського режиму на землях України став проєкт „Захистимо пам'ять”. Саме завдяки йому протягом 2010–2020 років на теренах п'яти областей України – Львівської, Рівненської, Волинської, Вінницької, Житомирської – було встановлено 20 меморіалів українським євреям і ромам, що були вбиті нацистськими каральними підрозділами та їх помічниками в період окупації України у 1941–1944 роках.

Ключові слова: Голокост, антисемітизм, нацизм, сталінські репресії, політика пам'яті, Друга світова війна, українські євреї, українські ромі

Анатолій Подольський,
кандидат історичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
ORCID: 0000-0002-1704-9674
apodolskyi@gmail.com

Anatolii Podolskyi,
PhD in Historical Sciences,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies
of the National Academy of
Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0002-1704-9674
apodolskyi@gmail.com

Places of Memory for the victims of the Holocaust in Ukraine: the totalitarian legacy and historical and political challenges of today

Abstract. The article is devoted to the study of the formation of culture and policy Memory of the Holocaust victims in modern Ukraine. On the example of the international scholar and educational project „Protecting Memory”, which has been going on in Ukraine for more than ten years, the author analyzes the current state, trends, challenges and prospects of creating places of Memory and culture honoring the memory of World War II victims. war, including Ukrainian Jews and Ukrainian Roma. The article also provides a thorough analysis of the fundamental differences in the policy of remembrance for the victims of the Holocaust during the communist regime in Ukrainian lands and in modern democratic Ukraine.

In the period from 1945 to 1991, the Communist authorities of the Ukraine banned a special memory of Jewish people, which were the victims of the Holocaust, all victims of National Socialism (official title of the Nazi part – NSDAP in German) during World War II were marked by the euphemism of the Soviet regime as „peaceful Soviet citizens”. The anti-Semitic policy was particularly harsh between 1948 and 1953, when Ukrainian Jews affected by the Nazi occupation came under the brunt of Soviet postwar repression. Thus, the feature of the tragic fate of Jewish communities during the domination of the Nazi anti-Semitic ideology and practice was completely leveled. The USSR denied the identities of civilian victims of the Nazi occupation, especially Jewish people and Roma. Only in the days of sovereign and independent Ukraine, the identity and memory of the victims of the Holocaust and the Roma Genocide in Ukraine were revived. One of the most powerful examples of restoring the historical memory of these civilian victims of the Nazi regime in Ukraine was the „Protecting Memory” project. Thanks to this project, during 2010–2020 in five regions of Ukraine – Lviv, Rivne, Volyn, Vinnytsia, Zhytomyr regions, 20 Memorials to Ukrainian Jewish people and Roma who were killed by Nazi punitive forces and their helpers during the German occupation of Ukraine in 1941–1944 were established.

Key words: Holocaust, Antisemitism, Nazism, Stalin repressions Memory politics, World War II, Ukrainian Jews, Ukrainian Roma.

Вступ. До постановки проблеми. Для українського соціуму питання увічнення пам'яті жертв Голокосту вже давно стало на часі і є своєрідним маркером європейських устремлень Української держави, демонстрацією її політичного курсу на євроатлантичну інтеграцію, з одного боку, і гідне вшанування жертв Другої світової війни в Україні, як у переважній більшості європейських країн, з іншого. Це є одночасно і завданням, і викликом. Для того, щоб зрозуміти, хто ми є сьогодні, нам необхідно вивчити уроки минулого, залишити в своїй пам'яті спогади тих, хто пережив переслідування і вбивства з боку диктаторських режимів ХХ століття, вшанувати пам'ять жертв і тим самим повернути гідність людям, у котрих її брутально відібрали.

Проблематика вшанування пам'яті про жертви націонал-соціалізму, зокрема, жертви Голокосту і геноциду ромів в Україні часів Другої світової

війни і німецької окупації, перебуває як у площині історичних досліджень і комеморативних практик, так і в царині суспільного і політичного життя. Очевидно, що форми і види такої пам'яті можуть бути різними. Наприклад, видання мемуарів людей, що пережили окупацію і масові вбивства, наукової, педагогічної літератури, проведення академічних конференцій, навчально-методичних семінарів, присвячених історії Другої світової війни, історії Голокосту, безперечно, є внеском у збереження пам'яті про жертви нацистського геноциду та формою вшанування пам'яті про них. Тобто, дослідницька і освітня діяльність є одними з чинників збереження пам'яті про трагічні історичні події.

Проте також очевидно, що основним видом і формою увічнення пам'яті жертв війни і тотальних масових убивств цивільного населення в багатьох країнах світу і також в Україні залишається облаштування та меморіалізація місць масових вбивств, поховань жертв. Створення на таких місцях пам'ятних знаків, пам'ятників, меморіалів перетворює ці місця поховань на місця пам'яті. Саме такі гідно вшановані місця можуть допомогти нам наблизитися до розуміння подій, що сталися, зберегти пам'ять про події, створити чи полегшити зв'язок з минулим, створити меморіальний простір чи простір пам'яті для співчуття жертвам.

Варто відзначити, що наукових досліджень про політику і культуру пам'яті про жертви Голокосту в суверенній Україні поки що вкрай мало. Щоправда, ця проблематика входить в коло досліджень істориків, політологів, філософів. Можемо назвати окремих авторів, які побіжно, розглядаючи проблематику вшанування і формування пам'яті про Другу світову війну в сучасній суспільно-політичній думці України, торкаються й теми пам'яті жертв Голокосту. Йдеться про наукові праці останнього десятиріччя Г. Касьянова, Ю. Шаповала, А. Киридон, І. Склокіної та ін. [1–7].

Також важливо зазначити, що поряд зі сучасним формуванням в Україні пам'яті про жертви Голокосту спостерігається фактично створення культури пам'яті про геноцид ромів на теренах України в добу Другої світової війни [8, с. 65–67]. Очевидно, що в період нацистської окупації ця етнічна група підлягала також тотальному переслідуванню і геноциду, як і євреї. Специфіка полягає в тому, що ця проблематика ще недостатньо вивчена в сучасній українській історіографії історії Другої світової війни загалом та порівняно з історією Голокосту зокрема. Упродовж кількох років Український центр вивчення історії Голокосту спрямовує зусилля на вивчення та викладання історії різних груп жертв націонал-соціалістичного режиму та порівняння їх доль у роки Другої світової війни і в повоєнний час.

Проти ромів Третій рейх також проводив політику переслідувань та фактичного геноциду. Цей злочин тривалий час залишався невивченим і витісненим на узбіччя академічних досліджень та суспільної пам'яті. Особливо це стосується трагічного становища ромських громад на теренах окупованого у 1941–1944 рр. СРСР, зокрема теренів України. За дослідженнями українських та зарубіжних істориків за останнє десятиріччя можемо стверджувати, що за період німецької окупації України нацистами

було вбито приблизно від 12 до 20 тисяч ромів. Проте це питання потребує додаткового дослідження [8, с. 131–132].

Пам'ятні знаки і пам'ятники на місцях убивства ромів у радянські часи були відсутні. Тільки за часів незалежності вони з'явилися в публічному і пам'яттєвому просторі, переважно завдяки зусиллям ромських громад і в цілому громадянського суспільства. Поки що ми можемо назвати хіба що декілька таких пам'ятних знаків – це пам'ятник загиблим ромам у Бабиному Яру в Києві, пам'ятник у Чернігові та невеличкий пам'ятний знак поблизу Новгород-Сіверського, на кордоні Сумської та Чернігівської областей. Отже, надто важливою є ініціатива проєкту „Захистимо пам'ять” створити місця пам'яті вбитим ромам. Завдяки проєкту пам'ятників побільшало. Зараз вони є в с. Дівошин, с. Калинівка і м. Іванопіль Житомирської області. Процес справжнього увічнення пам'яті ромів, жертв нацистської окупації в період Другої світової війни на теренах України, ще попереду.

Радянський тоталітарний спадок. Щоб зрозуміти стан захисту і збереження місць пам'яті в сучасній Україні, особливості місць масових поховань жертв Голокосту, слід зробити історичний екскурс у минуле, а саме – в післявоєнний час, коли в Україні панував тоталітарний радянський режим і домінувала його ідеологія, яка повністю контролювала політику пам'яті: споруджувати чи не споруджувати пам'ятники, вшановувати чи не вшановувати жертви цивільного населення.

Головним концептом радянської ідеології щодо пам'яті про єврейські жертви серед цивільного населення окупованих теренів України було замовчування їхньої національної належності, не виокремлення їх серед інших жертв нацистів у роки війни і окупації. Ця політика мала свої витoki ще з періоду початку Другої світової війни, коли на першому етапі війни, з 1939 по 1941 роки, союзник гітлерівської Німеччини – СРСР замовчував антисемітську політику переслідування і вбивства єврейських громад, вчинені нацистами на окупованих теренах Австрії, Чехословаччини, Польщі та, власне, на території самої Німеччини. Внаслідок такої політики замовчування злочинів союзника євреї СРСР, й українських теренів зокрема, з початком радянсько-німецької війни в червні 1941 року нічого не знали про вбивства євреїв нацистським режимом. Це сприяло тому, що під німецькою окупацією опинилася велика кількість єврейського населення українських земель і абсолютна їх більшість стала жертвами тотального нацистського геноциду. Незначний виняток становили євреї Східної Галичини, тому що у 1939 році, рятуючись від гітлерівського антисемітизму та переслідувань, на цих теренах опинилися біженці з Польщі, а також інших європейських країн. Місцеві євреї дізнавалися від них про жахіття з боку нацистських окупантів щодо єврейських громад. Проте в цілому по всіх українських землях було мало що відомо про відкриту і небезпечну політику і практику нацистів проти євреїв протягом 1939–1941 років на всіх підконтрольних Третьюму рейху територіях.

Тому й у кінці війни, і в перші повоєнні роки радянське керівництво України (тодішня назва – Українська Радянська Соціалістична Республіка –

УРСР) вже стало на шлях приховування єврейського походження жертв масових поховань, що були по великих містах, а також селищах та містечках.

У період 1945–1948 рр. на українських землях під контролем радянського режиму постали перші пам'ятні знаки, пам'ятники українським євреям, що були жертвами Голокосту. В цей проміжок часу пам'ятники встановлювалися здебільшого місцевими громадами селищ і містечок, де нацистами були винищені їхні сусіди-євреї. З міського або селищного простору зникли цілі родини, громади, що перед війною та німецькою окупацією разом з українцями, поляками, росіянами, іншими були органічною складовою цього простору. І тому ті, хто вцілів під окупацією, ті, хто повернувся з фронту чи евакуації, передовсім євреї, але не тільки євреї, намагалися хоч якось вшанувати пам'ять своїх сусідів, друзів, родичів. Саме в цей період з'являлися невеличкі пам'ятні знаки, на яких було написано правду про жертви. Зазвичай в ці роки пам'ятні знаки споруджувалися саме на місцях масових розстрілів людей, коли масові (в радянському словникові „братські”) могили були відомі всім і був відкритий доступ до них. Меморіальні написи на таких пам'ятниках використовували тодішню типову мову комуністичного, сталінського режиму. До прикладу можна навести напис на пам'ятнику в лісі біля міста Тараща (Київська область), який було встановлено у 1948 році. Там було вбито близько 1500 єврейських чоловіків, жінок, старих, дітей; напис вказував: *„Здесь покоится прах еврейских граждан, погибших от рук немецко-фашистских бандитов во время оккупации города Таращи в 1941 году”*.

Подібні пам'ятники і написи на них докорінно відрізнялися від пам'ятників наступного періоду (1960–1980 роки) тим, що на багатьох з них було написано, що тут поховані вбиті окупантами євреї. Такі меморіальні написи у другій половині 1940-х років можна було побачити в різних куточках України (наприклад: Тараща, Дрогобич, Кам'янець-Подільський, інші місця). Безумовно, більшість таких монументів встановлювалися євреями, що пережили окупацію, за активної допомоги своїх неєврейських сусідів. Такі пам'ятники жертвам Голокосту в перше п'ятиріччя після закінчення Другої світової війни не були масовим явищем, скоріш поодинокими випадками, коли місцеві громади разом з місцевими євреями, що пережили окупацію чи поверталися з фронту чи евакуації, наважувалися встановити якийсь знак чи монумент, щоб вшанувати пам'ять загиблих. Більшість місць масових розстрілів цивільного населення євреїв і неєвреїв залишалася в цей період немаркованою й на них не було жодного напису.

Очевидно, що таким було політичне рішення диктаторської влади, пов'язане з провалом сталінської політики щодо молоді держави Ізраїль. Створену в 1948 році державу радянський режим планував зробити „форпостом соціалізму” на Близькому Сході, тобто ідеологічно і політично підконтрольною країною, як це сталося з цілою низкою країн Центральної і Східної Європи після закінчення війни. Наслідком цієї поразки режиму протягом 1949–1953 років стала шалена антисемітська кампанія з боку

влади, спрямована проти євреїв СРСР [9, с. 353], зокрема і проти українських євреїв. Під репресії потрапили лікарі, письменники, вчені, вчителі, робітники. В той час іноді просто мати єврейське прізвище було небезпечно. Режим мстився людям, які тільки-но пережили гетто, табори, розстрільні ями, важку евакуацію, воювали на фронті проти нацистів. До прикладу, були закриті заклади єврейської культури і науки: Кабінет єврейської історії і культури АН УРСР у Києві, Єврейський державний театр у Чернівцях. Зі Спілки письменників України виключили видатних єврейських літераторів, що більшу частину життя провели на українських теренах і, незважаючи на диктат комуністів, писали на теми українсько-єврейських стосунків, про взаємовплив двох культур: Давида Маркіша, Давида Гофштейна, Лейба Квитка, Іцика Фефера та інших [10, с. 73]. Апогеєм усього сталінського післявоєнного антисемітизму став розстріл цих письменників та інших діячів єврейської радянської культури 12 серпня 1952 року за справою Єврейського антифашистського комітету, звинувативши їх у „буржуазному націоналізмі”, сіонізмі, „антирадянській діяльності”, а їхні родини було репресовано.

Після таких дій влади на теренах радянської України фактично припиняється вшанування пам'яті євреїв, вбитих у роки німецької окупації. Українські євреї, що пережили гітлерівський геноцид і сталінський антисемітизм, були страшенно принижені і налякані. В таких умовах пам'ять про жертви Голокосту зберігалася фактично напівтаємно чи таємно в родинних протязом чотирьох післявоєнних десятиліть. А в публічному просторі панували мовчання і страх, хоча при цьому всі, хто пережив війну: і євреї, і їхні сусіди-українці, росіяни, поляки, інші – всі знали і пам'ятали місця, де нацисти вбивали людей. Протягом 1950-х і початку 1960-х років пам'ятні знаки у багатьох місцях, де були вбиті євреї, просто не встановлювалися; а там, де все-таки якийсь монумент з'являвся, в написах не згадувалися євреї: на більшості таких пам'ятних знаках владою придумано абсолютно деперсоналізований напис: „жертвам фашизму”.

Однак на українських теренах навіть у цей період були поодинокі винятки, які можна вважати проявами громадянської мужності та протистояння режимові в намаганні по-справжньому увічнити пам'ять людей, які жили поруч до війни. Такий випадок був у Старокостянтинові (Хмельницька область), коли місцева громада на чолі з її головою у 1957 році спорудила пам'ятник жертвам Голокосту і в написі вказала, що тут поховані саме євреї: „Здесь покоится прах 5200 граждан еврейской национальности, замученных фашистами в 1942 году. Вечная память жертвам фашизма”. Після цього був звільнений з роботи голова міського комітету Компартії у Старокостянтинові, його звинуватили у тому, що дав дозвіл на такий напис на пам'ятнику (з розповіді директора Краєзнавчого музею м. Старокостянтинова у 2007 р. під час проведення Літньої школи УЦВІГу для студентів-істориків, яка була присвячена історичним дослідженням і збиранням усних свідчень у тих мешканців міста, що пережили німецьку окупацію. – А. П.). Цей пам'ятник і досі стоїть у місті з цим самим написом; місцева громада опікується ним

У середині 1960-х років комуністичний режим почав створювати свій концепт про Другу світову війну (в радянському словникові „Велика

Вітчизняна війна”), в основу якого поклали тотальну (при тоталітаризмі все тотальне) героїзацію подій. З 1965 року щорічно в СРСР (зрозуміло, що в підрадянській Україні також) став святкуватися День Перемоги 9 травня, саме святкуватися, а в такому разі місця для скорботи і співчуття загиблим і вбитим не залишалося. Режимом був створений конструкт перемоги, за яким гідні пам’яті були тільки ті, хто воював зі зброєю в руках, солдати, що загинули на полі бою. За таким підходом вшанування пам’яті жертв нацистів серед цивільного населення, жертв масового геноциду євреїв чи ромів відходило на другий план, а часто-густо взагалі в такому конструкті пам’яті співчуття жертвам війни не існувало. Друга світова війна в підручниках, музеях, книжках, фільмах, публічному просторі трактувалася тільки як військові дії Червоної Армії, радянських партизанів (зрозуміло, для комуністичної диктатури іншого антинацистського підпільного руху на теренах радянської України бути не могло), а життя людей під німецькою окупацією, трагічні дилеми щоденного вибору, доля цивільного населення окупованих німцями територій – усе це залишалося за дужками радянської ідеології і контрольованої політики пам’яті.

Також за межами такої політики пам’яті залишалися важкі, часто трагічні історії цілих груп людей. Ідеться не тільки про євреїв чи ромів, яких гітлерівський режим поставив за коло життя, але й про примусових робітників – жінок, чоловіків, підлітків, молодих людей, котрих гітлерівці, починаючи з 1942 року, насильно депортували до Німеччини як дешеvu чи дармову робочу силу, а після завершення війни ті з них, хто повертався, підпадали під приниження та репресії з боку влади, як „неблагонадьожніє” (словник мови радянського режиму), „що працювали під час війни на ворога”; радянських військовополонених, яких було мільйони, величезна кількість з них загинула в нелюдських умовах нацистського полону, а ті, хто повертався, потрапляли під молох сталінських репресій як зрадники Радянської Батьківщини. Таким чином, для всіх таких людей 9 Травня насправді не було святом, і навіть не було закінченням війни, тому що для значної кількості з них вона продовжилася у таборах і в’язницях комуністичного режиму. Для цього режиму пам’ять людей, що пережили окупацію, була неважливою, вона, фактично, була небажаною – така небажана пам’ять [5, с. 84–85].

Також маємо зазначити, не була в СРСР вшанована і пам’ять про тих, хто рятував від загибелі під час окупації євреїв, ромів, інших представників цивільного населення. Якщо визнавати та пошановувати рятівників, тоді треба було б розповідати правду про особливу політику нацистського геноциду щодо цілих груп, зокрема і в першу чергу, щодо євреїв. А це не входило в рамки радянської ідеології, що сконструювала чіткий міф про війну, в якому не було місця повній правді про події, про розуміння долі цивільного населення на окупованих землях, не було місця для співчуття людям (до речі, в післявоєнній Німеччині (в обох частинах ФРН і НДР) також не було поширеним знання про Праведників, про тих, хто рятував євреїв. У пізніших спогадах і документах знаходимо таке пояснення: ці

люди, що рятували, були в кричущій меншості, на відміну від домінуючої більшості тих, хто нічого не робив для порятунку інших. Та більшість після війни не вітала історію про праведництво, тому що вона оголяла байдужість більшості. – А. П.) [11, с. 4–5]. Натомість засудження зрадників було в тренді комуністичного режиму впродовж усього часу його існування – від початку 1920-х років до падіння режиму у 1991 році.

Отже, доконаним фактом є те, що проблематика Голокосту в добу радянського тоталітаризму приховувалась, єврейські жертви нацистського режиму маркувалися тільки як „радянські громадяни”, спеціальних наукових досліджень не існувало, комеморативні практики заборонялися комуністичною владою, тема не викладалась у навчальних закладах. Українські євреї не мали можливості вшановувати пам'ять своїх близьких, що були за часів німецької окупації вбиті по всій українській території, прямо на місцях, де вони багато сторіч жили, або депортовані в табори смерті, що їх створили нацисти на теренах Польщі. З теренів окупованої України євреїв депортували до нацистського табору смерті Белжець, що був розташований у Східній Польщі. Туди депортували євреїв зі Східної Галичини (березень–грудень 1942 р.). Також українських євреїв (євреї Закарпаття) депортували в табір смерті Аушвіц (травень 1944 р.).

Така ситуація страху та вимушеного забуття в післявоєнній Україні була наслідком політики пам'яті радянської влади про Другу світову війну, сформовану Сталіним та його оточенням ще під час війни. Згідно з цією політикою всі жертви нацизму (в радянському словникові – „фашизму”) маркувались евфемізмом „мирні радянські громадяни” чи „радянський народ”, владою було заборонено виокремлювати загиблих за етнічною, національною чи релігійною ознакою, передовсім євреїв. Так, наприклад, жертви Бабиного Яру були визначені тільки як радянські громадяни. Таким тоталітарним, брехливим політичним концептом була спалюжена пам'ять у свідомості декількох післявоєнних поколінь, зокрема, про велику кількість убитих на теренах України євреїв.

В останні чверть століття радянського панування в Україні (1965–1991 рр.) скрізь – в усіх українських селах і містах – з'являлися (вони також були і в другій половині 1940–1950-х років, але не в такій кількості) пам'ятні знаки, пам'ятники, монументи солдатам-визволителям, Невідомому солдату, вшановувалися братські солдатські могили. Щорічно вшановували на 9 Травня та місцеві дати тих вояків Червоної Армії, що загинули, визволяючи загалом Радянську Батьківщину, так і конкретні населені пункти. В багатьох випадках, особливо, коли це стосувалося конкретної місцевості, – це були урочисті церемонії пам'яті. Проте така пам'ять про війну, такі вшанування загиблих військових були виключно героїзацією Другої світової війни; в такій політиці пам'яті не було місця цивільним жертвам війни, передовсім не було місця жертвам Голокосту.

Здебільшого на українських теренах це були місця масових розстрілів, масових поховань у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх протитанкових рових чи піщаних кар'єрах. Але також були такі місця прямо

на території селищ, містечок, міст. Місцеві люди пам'ятали і знали про ці місця, але в публічному просторі побоювалися згадувати про них, а церемонії вшанування пам'яті полеглих проводилися тільки біля пам'ятників і поховань військовим. Одночасно можемо знайти в цей період (1960–1980 роки аж до падіння Радянського Союзу) доволі поодинокі пам'ятні знаки жертвам Голокосту з таким написом-евфемізмом, про який уже згадувалося: „мирні радянські громадяни”. Таке собі кліше радянської ідеології, що було запропоноване як меморіальний напис на місцях, де були вбиті євреї. Прикладів є достатньо, але тут наведемо один з найвідоміших: у Бабиному Яру в Києві. Пам'ятник був відкритий 2 липня 1976 року (дата, яка не мала жодного стосунку до вбивства євреїв у цьому місці, та загалом до масових розстрілів цивільного населення у Бабиному Яру) з таким написом: „Тут у 1941–1943 роках німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно понад сто тисяч громадян м. Києва і військовополонених”.

Після декількох десятиліть, що минули після війни, багато з цих місць вбивств канули в небуття. Для небагатьох, кому вдалося вижити, вшанування пам'яті вбитих членів родини, друзів та знайомих було можливим лише у вузькому колі. Офіційна радянська історіографія відмовлялася визнати євреїв як окрему групу жертв Другої світової війни. Коли за ініціативи євреїв, що вижили і повернулися, встановлювалися скромні пам'ятні обеліски, вони мусили бути присвячені радянським громадянам [5, с. 5–8]. Це створювало конфлікт між пам'яттю в родині (в цьому випадку в українських єврейських родинах) і офіційною державною пам'яттю. У родинях пам'ятали своїх близьких, що були вбиті нацистськими окупантами тільки за те, що вони були євреями, а радянська влада таку пам'ять не толерувала і фактично забороняла (в публічному просторі на українських теренах безсумнівно).

Доречним буде процитувати сучасну українську письменницю Софію Андрухович, яка осмислює трагедію євреїв, пише про український контекст історії Голокосту: „...переживши всі ці нелюдські жахливі речі, історія склалася так, що настали радянські часи, і вже інша держава почала тиснути в сенсі забування історії. Тут особиста травма, і неспроможність розповісти про ці нелюдські речі накладалися на заборону з боку Радянського Союзу говорити про те, що було раніше. Було небезпечно розповісти. Це загрожувало арештом і засланням, проблемами для рідних. Усі ці теми витіснялися. Так минав час. Але насправді вони завжди залишалися і залишаються з нами. В несвідомий спосіб оце мовчання диктувало поведінку тих людей, які безпосередньо переживали ці події. Це були люди тяжко травмовані через те, що в них існувала частина особистості, якою вони просто не спілкувалися з близькими і зі світом. Це не спілкування, це мовчання чи оніміння передавалося з покоління в покоління. Як на мене, це оніміння є дуже шкідливим. Адже виходить так, що ми просто не користуємось якоюсь частиною себе” [12].

Вшанування пам'яті жертв Голокосту в Україні. Після розпаду СРСР у 1991 році Україна стає незалежною, суверенною державою, і це кардинально позначилося на культурі пам'яті про жертви Голокосту. Проблематика

історії Голокосту стає окремою темою наукових досліджень, а також темою для викладання в освітніх закладах України. Єврейські громади країни отримують нарешті довгоочікувану можливість, історичний шанс: встановлювати правдиві пам'ятні знаки та створювати місця пам'яті жертв Голокосту, організовувати і проводити комеморативні заходи на місцях масових поховань.

Унаслідок історичних наукових досліджень можемо стверджувати, що на території сучасної України знаходяться близько 2000 місць масових розстрілів євреїв. Протягом 1990-х – першого десятиліття 2000-х років у багатьох місцях були встановлені пам'ятні обеліски, що вказували на єврейське походження жертв, але, водночас, також значна кількість місць масових поховань євреїв України залишається необлаштованою, без будь-яких пам'ятних знаків щодо походження і трагічної долі жертв. Проте на сьогодні можемо стверджувати про близько 1100 місць з тих близько 2000, де пам'ять жертв Голокосту на теренах України вже вшановано. Більшість з цих місць було облаштовано за часів української незалежності.

Важливо зосередитися на питанні: яким чином в останні три десятиліття на землях незалежної України відбувалося вшанування пам'яті євреїв, убитих під час німецької окупації? Тут треба підкреслити основні риси чи характеристики цього процесу – встановлення пам'ятників та вшанування жертв:

- абсолютна більшість різного масштабу і якості пам'ятних знаків на місцях масових поховань жертв Голокосту у 1990-ті – початок 2000-х була встановлена за ініціативи та коштом місцевих єврейських громад, ентузіастів. Часто до цього долучалися євреї, що мешкали в інших країнах, але походження вбитих їхніх родичів було з українських теренів. Саме тому вони активно долучалися до створення місць пам'яті в Україні;

- часто нові пам'ятні знаки з новими меморіальними написами встановлювалися поряд зі старими пам'ятниками на місцях убивства євреїв, зі старим кліше: „мирні радянські громадяни”;

- влада і чиновники, як центральна, так і місцева, до цього процесу дуже рідко долучалася. Фінансова підтримка і відповідальність за створення пам'ятників та облаштування меморіальної території була на єврейських громадах як частини громадянського суспільства сучасної України. Місцева влада зазвичай підтримувала встановлення пам'ятників і сприяла юридичному оформленню дозволів на облаштування місць пам'яті. Проте, на жаль, є багато місць, які не захищені юридично, а значить – беззахисні і відкриті для вандалізму і руйнування.

Меморіалізація, що базувалася на великому ентузіазмі тих, хто створював місця пам'яті, сприяла появі в Україні цілої низки різних за архітектурними і скульптурними формами, а також за написами пам'ятників жертвам Голокосту. Безперечно, це було позитивним явищем після десятиліть мовчання та створення брехливих пам'ятників з вигаданими написами. Проте ці пам'ятники мали і значні недоліки, причиною яких була відсутність польових і архівних наукових історичних досліджень

перед створенням місця пам'яті, вироблення системи меморіальних написів, що базувались і підтверджувались архівними документами та свідченнями очевидців, граматичні помилки у таких написах. На тому етапі це, можливо, було зрозумілим: після падіння комуністичного тоталітаризму єврейські громади боялись і не вірили, що прийшов новий час, вважали, що будь-якої миті знову заборонять вшановувати пам'ять своїх близьких, і тому поспішали. Наслідком такого поспіху ставали помилки у написах на новостворених пам'ятниках, монументах чи меморіалах. Варто наголосити на дуже типових і знакових помилках, що можемо бачити на місцях пам'яті, створених тридцять чи двадцять років тому:

- у меморіальних написах неправильно вказана кількість жертв, часто цю кількість було перебільшено; фактичні помилки, що спотворювали саму трагічну подію (до прикладу: кричуща помилка в кількості депортованих євреїв зі Львова, зі станції Клепарів до табору смерті в Белжеці. На таблиці в Клепарові зазначено цифру – 500 тисяч депортованих. У самому Белжеці за період його існування було вбито близько 438 тисяч євреїв з усіх країн Європи. З усієї Східної Галичини протягом 1942 року можемо казати про близько 100 тис. людей, насильно відправлених до цього табору;

- граматичні помилки в меморіальних написах (помилки є в написах українською, англійською, івритом у Чернівцях, Львові, Харкові тощо);

- часто мова меморіальних написів залишалася з радянськими ідеологічними кліше чи з фрагментами таких кліше (до прикладу: на багатьох пам'ятниках можемо бачити напис: *„Здесь похоронены мирные советские жители, расстрелянные немецко-фашистскими карателями”*. Цікавий приклад м. Березного, що на Рівненщині – у дендропарку, де було вбито 3680 євреїв цього містечка та околиць, стояв радянський знак з написом: *„На этом месте 25 августа 1942 года немецко-фашистскими оккупантами были расстреляны 3680 советских граждан”*. У 1993 році єврейська громада встановила пам'ятний знак мовою іврит, напис на якому був дослівним перекладом радянського тексту! У місті Брацлаві, що на Вінниччині, поставили пам'ятник убитим євреям з єврейською символікою, але з таким меморіальним написом: *„Светлой памяти брацлавчан, зверски замученных в немецко-фашистских концлагерях Брацлава и Печоры”*);

- на багатьох пам'ятниках цього періоду написи були російською, іноді разом з івритом чи їдишем, рідше українською;

- у великих містах, де знаходилися відомі масові поховання жертв Голокосту, було створено меморіали, але без музейної експозиції та освітньої складової (як приклади, можна назвати меморіал у Дробицькому Яру в Харкові, меморіал Львівському гетто, Національний історико-меморіальний заповідник у Бабиному Яру в Києві);

- у багатьох місцях пам'яті в Україні пам'ятні знаки чи пам'ятники не мають належного юридичного оформлення, а тому відкриті до різних форм вандалізму, існує небезпека зруйнування таких місця пам'яті;

- однією з проблем під час відкриття пам'ятників чи меморіалів жертвам Голокосту чи жертвам геноциду ромів є попередня відсутність дослідження

місця масових розстрілів, місця злочину, визначення максимально точного знаходження масових поховань і місця злочину. В цьому плані проєкт „Захистимо пам'ять” відрізняється від інших ушанувань пам'яті жертв Другої світової війни в Україні. В рамках проєкту, перед будівництвом меморіалу чи пам'ятника проводилися неінвазивні дослідження теренів, які дозволяли визначити точні контури місця поховання, а це, своєю чергою, створювало можливість захисту цього місця від дій природи і людини.

Безперечно, що у разі справжнього долучення влади і експертного середовища до процесу меморіалізації місць масових поховань жертв Голокосту ситуація значно б покращилася. Головне, щоб поступово вшанування пам'яті жертв Голокосту перестало вважатися тільки „єврейською справою”, приклади – виклик владі від суспільства, і чиновники вже мають навчитися прислухатися до суспільних запитів. На користь цієї тези говорить нещодавнє історико-соціологічне дослідження [4], метою якого було спробувати критично проаналізувати використання історії в неакадемічній сфері, а саме – у публічному просторі міст – через пам'ятники, музеї, святкування та ритуали тощо. Дослідження проводилося на Сході і Півдні країни у великих містах – Дніпрі, Харкові, Запоріжжі, Одесі. Однією з тем дослідження було питання, як у цих містах пам'ятають про Голокост. Виявилось, що ця проблематика перебуває в якомусь особливому статусі – статусі окремої теми, окремого історичного сюжету, не інтегрованого в загальний дискурс про Україну в контексті історії Другої світової війни. Про Голокост знають, говорять, але представляють публічно як особливу подію без відповідного історичного контексту. Меморіальний простір, пам'ятні знаки та вшанування жертв Голокосту в цих місцях справа в основному єврейських громад, які це роблять без помітної участі державних і місцевих органів влади. Цілком очевидно, що такий стан речей треба змінювати в бік відповідальності міських громад, влади, суспільства загалом і розглядати це як частину власної історії в загальнонаціональному контексті.

Крім того, на сьогодні в багатьох місцях пам'яті жертв Голокосту на теренах України нові пам'ятні знаки, де вже є правильний і правдивий меморіальний напис, знаходяться поряд з пам'ятниками радянської тоталітарної доби, де не вказано про походження жертв і чому вони були вбиті. Прикладів доволі багато. Як показові, де пам'ятники жертвам Голокосту, що постали в добу незалежності України, знаходяться поряд з радянськими пам'ятниками, можна назвати такі міста: Київ – Бабин Яр; Харків – Дробицький Яр; Кам'янець-Подільський; Бердичів; Одеса; Миколаїв та інші. На наш погляд, їх важливо залишити, а не руйнувати. Таким чином ми можемо вивчати політику пам'яті, зокрема щодо жертв Голокосту і геноциду ромів у комуністичну тоталітарну добу, якою заідеологізовано, вибірковою, а отже, неправдивою була ця політика і культура пам'яті. Можливо, замість того, щоб просто зносити ці пам'ятні знаки, пам'ятники, варто робити інформаційні стели з поясненням та історичними довідками, чому в той період у тому чи іншому місці і загалом в підрадянській Україні існувала така вертикальна, контрольована політика пам'яті про жертви Другої світової війни.

Ще інша, але досить важлива ситуація з пам'ятниками і місцями пам'яті спостерігається в Україні в останнє десятиліття, що пов'язано з неоголошеною, але цілком реальною війною, яку проти нашої країни веде Російська Федерація. Йдеться про те, що в останні роки на площах великих міст, а також невеликих районних центрів і маленьких селищ поряд з різними пам'ятними знаками тоталітарної і вже української доби, що присвячені жертвам і героям Другої світової війни, радянськими пам'ятниками воїнам-інтернаціоналістам, що воювали в Афганістані, жертвам Чорнобильської трагедії, з'являються місця пам'яті, пам'ятники і меморіали українським воїнам, що захищали суверенність України в найновітніший час, прямо зараз, воїнам АТО/ООС. Це нова реальність культури історичної пам'яті, що нині формується в нашій країні. Маємо розуміти цю ситуацію, уникати конкуренції пам'ятей та вивчати все в історичному і в історично-сучасному контексті як складові власної історії.

Міжнародний проєкт „Захистимо пам'ять” в Україні. Однією з відповідей на такі виклики став міжнародний науковий і освітній проєкт „Захист і меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни” (скорочена назва у 2010–2019 роках „Захистимо пам'ять”, з 2020 – „Мережа пам'яті”) [13], що розпочався на українських теренах у 2010 році і триває до сьогодні. Основним завданням такого проєкту є допомога у поверненні пам'яті до українських сіл та містечок про знищені німецькими окупантами єврейські громади, саме до малих населених пунктів України, де поряд з українцями століттями проживали євреї. Повернення єврейського минулого в Україну – це, власне, повернення частини свого, спільного минулого. Навіщо Україні пам'ятати про своїх євреїв? Відповідь на це питання дуже проста. Українці з євреями дуже довго співіснували разом. Це співіснування було різним, не завжди гармонійним, але люди жили в одному просторі. Таким чином, ми вшановуємо не чужу пам'ять, вшановуємо свою пам'ять – ці люди наші...

Неоднозначна і складна ситуація з увічненням пам'яті жертв Голокосту в невеличких населених пунктах України і сприяла започаткуванню проєкту „Захистимо пам'ять”. П'ять поховань у західній частині країни до 2015 р. було облаштовано як гідні місця пам'яті. Під патронатом Фонду Меморіал убитим євреям Європи, що розташований у Берліні, з 2016 року почався наступний етап захисту та визначення масових поховань. Фонд разом з українськими партнерами облаштовує 15 пам'ятних місць, зокрема ті, що присвячені убитим ромам [14]. З українського боку, головним змістовним партнером уже майже десять років виступає Український центр вивчення історії Голокосту [15]. Саме ця інституція забезпечує наукову і педагогічну складову проєкту. Фінансування його всі ці роки здійснює тільки Міністерство закордонних справ Німеччини, з боку Української держави поки що, на жаль, жодної гривні не вкладено. Натомість у деяких регіонах маємо приклади допомоги місцевої влади у створенні місць пам'яті. В частині місць проєкту, на жаль, ми досі стикаємося з опором спорудження пам'ятників жертвам Голокосту і геноциду ромів з боку місцевих чиновників. Наприклад,

незважаючи на активну діяльність місцевих учителів, співробітників проєкту, місцева влада деяких населених пунктів вперто не хоче по-справжньому опікуватися місцем пам'яті. Також маємо приклади засідань місцевих обласних комісій зі вшанування жертв війни, політичних репресій та учасників АТО/ООС, де проєкт зіткнувся з відвертим спротивом (зокрема, у Вінницькій області) затвердженню меморіальних написів на пам'ятниках, споруджених в рамках проєкту.

Загалом, у рамках проєкту „Захистимо пам'ять” протягом майже десяти років діяльності було споруджено 20 меморіалів у п'яти областях України (Волинська, Львівська, Рівненська, Житомирська і Вінницька області), які стали своєрідним еталоном для увічнення пам'яті жертв Голокосту на теренах України, і загалом усіх інших цивільних жертв німецької окупації українських земель в добу Другої світової війни. Меморіали проєкту врахували помилки, притаманні пам'ятникам жертв Голокосту в Україні останніх десятиліть (про що йшлося вище).

Дослідники проєкту внаслідок академічних, фахових дискусій відкинули радянські штампи і кліше, присутні на меморіалах жертвам війни, які були створені в повосенні, радянські часи, і розробили нові критерії меморіального напису. Напис на майбутніх пам'ятних знаках жертвам Голокосту і геноциду ромів має відповідати таким критеріям:

- означення жертв. У випадку масових убивств євреїв і ромів німецька окупаційна влада забирала життя у цих людей саме за їх етнічну належність;

- зазначення злочинців. Хто саме скоїв злочин, хто був учасником масових розстрілів (які саме каральні підрозділи окупантів та місцевих виконавців, якщо такі були, брали участь у масових убивствах. У розширених історичних довідках, що розміщувалися на інформаційних стелах, є можливість називати імена злочинців, якщо такі були відомі);

- назва місцини, де відбувався масовий розстріл;

- дата, коли відбувся розстріл, якщо відома точно. Якщо ні – тоді приблизно;

- кількість жертв, точна чи приблизна, залежно від результатів історичного дослідження;

- хто і коли побудував меморіал, пам'ятний знак чи пам'ятник;

- хто відповідає за збереження меморіалу, пам'ятного знака чи пам'ятника;

- культурні маркери у тексті: за єврейською релігійною традицією на кожному пам'ятнику написано івритом скорочену молитву за померлого (в перекладі): „Нехай їхні душі будуть зав'язані у вузол вічного життя”;

Загалом місця пам'яті в рамках проєкту „Захистимо пам'ять” мають такий вигляд:

- пам'ятний знак чи пам'ятник з меморіальним написом;

- інформаційна стела з інформацією про історію громади до масових розстрілів, а також історією вбивства;

- історії конкретних людей і родин, що знайшли тут останній притулок;

- інформацію подано трьома мовами: українська, іврит, англійська;
- забезпечено та захищено фізично кордони поховання;
- місце для публічних заходів під час вшанування пам'яті жертв;
- під'їзди до місця, дорожні знаки, що вказують, що тут меморіал чи місце пам'яті.

Приклади таких написів можна знайти на офіційному сайті проєкту „Захистимо пам'ять”. Для ілюстрації наведемо приклад меморіального напису в одному з місць першої частини проєкту, в селищі Бахів, що за дев'ять кілометрів від Ковеля, районного центру Волинської області: „У 1941–1944 роках єврейське життя у м. Ковель та навколишніх селах було знищене німецькими окупантами та підлеглими їм місцевими службами. На цьому місці було вбито більше 8 тисяч євреїв. Нехай душі їхні будуть зав'язані у вузол вічного життя” [16].

Важливим є той факт, що чителі-учасники проєкту „Захистимо пам'ять” часто продовжують меморіальну діяльність самостійно, вже поза його межами. Один з яскравих прикладів – це діяльність учителя історії в селі Самари Ратнівського району Волинської області, покійного нині Володимира Онищука. Він зумів донести місцевій громаді, що, вшановуючи пам'ять убитих під час німецької окупації місцевих євреїв, ми повертаємо у своє село власне минуле. Завдяки ентузіазму та допомозі місцевих підприємців і місцевої влади він зібрав кошти на пам'ятник, провів зі своїми учнями пошукове дослідження про місцеву єврейську громаду, в результаті чого було встановлено імена 35 людей із 74 загиблих, а також імена членів української родини в селі Самари, що рятувала своїх сусідів-євреїв від смерті і була розстріляна разом з євреями. Громада опікується цим меморіальним місцем [17]. Меморіальний напис на пам'ятнику: „На цьому місці 31 жовтня 1942 року були розстріляні 80 жителів села Самари. Серед них – 74 євреї та українська родина, яка переховувала євреїв. Вічна їм пам'ять”.

У новому етапі проєкту таким прикладом є Самгородок. За ініціативи місцевих учнів та вчителя Юрія Берези й за сприяння та співфінансування місцевої громади було вшановано місце поховання жертв Голокосту на місцевому єврейському цвинтарі. Точного місця поховання віднайти не вдалося, але тепер про злочини на теренах кладовища нагадує пам'ятний знак.

Висновки. Приклади вшанування пам'яті жертв Голокосту вселяють надію щодо формування справжньої культури пам'яті про Другу світову війну, де головною ознакою буде повернення людської гідності жертвам і створення поля для емпатії людям, яких злочинно вбили. Дедалі актуальнішою стає мікроісторія, локальні дослідження конкретних місць, відтворення картини зла в маленьких містечках. Саме погляд на велику історію Голокосту як на сукупність маленьких історій конкретних людей, родинні історії може наблизити нас до розуміння речей, які, здається, досягнути неможливо в принципі.

Багатовікове співжиття українців та євреїв на українських землях не завжди було трагічним і конфліктним, як це спостерігалось в жакливу добу

війни та Голокосту, відносини між обома спільнотами були різними, часто відбувався продуктивний взаємовплив культур. Такий досвід надихає нас і сьогодні, коли українці і євреї намагаються сформувати свою спільну антиімперську ідентичність у сучасній демократичній Україні [18, с. 424]. Особливо важливим бачиться формування такої спільної ідентичності, створення єдиної української політичної нації, нині, перед обличчям агресії РФ, неоголошеної війни Росії проти України, що триває вже восьмий рік. У такій ситуації розуміння спільної минувшини та спільної відповідальності за пам'ять про минуле сприяє усвідомленню захисту української державності як українцями, так і євреями, як захисту власної культури і власного майбутнього.

Щоб перспектива антиімперської ідентичності у нас не зникла, державні інституції мають діяти разом із партнерами – громадськими організаціями і бути в авангарді процесу формування сталої концепції спільної історичної пам'яті про минуле в сучасному українському суспільстві.

Бібліографічні посилання

1. Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х–2000-х. Україна та сусіди. Київ : Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
2. Киридон А. Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2016. 320 с.
3. Шаповал Ю. Політика пам'яті як механізм консолідації суспільства: український досвід. Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 408–431.
4. Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін. ; наук. ред. Г. Касьянов. Львів : ФОР Шумилович, 2018. 240 с.
5. Arkadi Zeltser. Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union. Yad Vashem Publications, 2019. 386 p.
6. Склокіна І. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області), 1943–1985 рр: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Нац. акад. наук України. Ін-т історії України. Київ, 2014. 23 с.
7. Подольський А. Історична пам'ять про долю українських євреїв у добу Другої світової війни: сучасні суспільно-політичні та історіографічні тенденції і перспективи. Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 84–101.
8. Роми: міфи та факти. Навчально-методичний посібник для вчителя з протидії ромофобії / авт.-упоряд. О. Войтенко, М. Тяглий. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. 140 с.
9. Костырченко Г. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. Москва, 2003. 778 с.
10. Пам'ятати заради життя. Матеріали „круглого столу” з приводу 40-річчя загибелі членів Єврейск. антифашист. ком. Київ, серп. 1992 р. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. / упоряд.: Н. Ф. Горовська, Ю. І. Шаповал. Київ : Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. 227 с.

11. Мадиевский С. А. Другие немцы. Сопrotивление спасателей в Третьем рейхе. Москва, 2006. 112 с.
12. Люди не хочуть пригадувати через страх дізнатись про себе те, що не відповідає їх уявленням про себе. Інтерв'ю Ірини Славінської з Софією Андрухович. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/liudy-ne-khochut-pryhaduvaty-cherez-strakh-dovidatys-shchos-nesumisne-z-uiavlenniamy-pro-sebe-sofiia-andrukhovych?fbclid=IwAR3NCi1u64Tzbujaoe-s7lJ3Y-7j6pYuoYtGd-PLERbKHqr4J8X4tSihGIOI> (дата звернення: 10.12.2020).
13. Проєкт „Захист і меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни”. Сайт проєкту: URL: <http://protecting-memory-ua.org/> (дата звернення: 27.01.2021).
14. Казакевич Божена. Звіт про діяльність проєкту „Захистимо пам'ять” упродовж 2018 року. Уроки Голокосту. 2018. № 4 (56). С. 13–14.
15. Український центр вивчення історії Голокосту. URL: <http://www.holocaust.kiev.ua/> (дата звернення: 09.01.2021).
16. Захист і меморіалізація місць масових убивств євреїв України. URL: <http://protecting-memory-ua.org/bakhiv/fotohalereia> (дата звернення: 21.12.2020).
17. У Волинському селі Самари відкрили пам'ятник жертвам Голокосту. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/211215-u-volynskomu-seli-samary-vidkryly-pamyatnyk-zhertvam-golokostu> (дата звернення: 16.11.2017).
18. Петровський-Штерн Йоханан. Антиімперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності / пер. з англ. Павла Грицака і Миколи Климчука; за ред. Вадима Дивнича; наук. ред. Ярина Цимбал. Київ : Критика, 2018. 432 с.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2021